

нік" (1970). Ён перавыдаваўся тры разы (1975, 1991, 1993) з некаторымі дапаўненнямі і ўдакладненнямі.

С.М.Грабчыкаў прымаў удзел і ў складанні "Арфаграфічнага слоўніка беларускай мовы для пачатковай школы", які ўжо вытрымаў шэсць выданняў (1968, 1972, 1977, 1982, 1987, 1992). У ім каля 7000 слоў, якімі часта прыходзіцца карыстацца вучням 1–3 класаў. Характэрнай асаблівасцю гэтага слоўніка з'яўляецца тое, што словы забяспечаны граматычнымі паметамі (род, лік назоўнікаў), да многіх змяняльных слоў прыводзяцца іх граматычныя (склонавыя і асабовыя) формы.

С.М.Грабчыкаў вядомы як складальнік зборнікаў мастацкіх і публіцыстычных твораў для школьнікаў: "Вершы, аднаактовыя п'есы" (1961), "Слова аб роднай прыродзе" (1963; 2-е выд., 1968, 3-е выд., 1989), "Чырвоныя лісткі календара" (1966, 2-е выд., 1984). Часта ён выступаў у друку з артыкуламі па гісторыі беларускай літаратурнай мовы, па беларускай лексікаграфіі, па культуры беларускай мовы, з рэцэнзіямі на новыя беларускія мовазнаўчыя працы.

Уклад С.М.Грабчыкава ў беларускае мовазнаўства, асабліва ў беларускую лексікаграфію, вельмі значны. Створаныя ім слоўнікі не старэюць з часам, па-ранейшаму дапамагаюць авалоданню мовамі і працягваюць перадавацца.

А.А. ЛУКАШАНЕЦ

ГРАМАТЫКА-СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ АСПЕКТ СЕМАНТЫКІ СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫХ СРОДКАЎ

Семантыка словаўтваральных сродкаў, ці, інакш кажучы, словаўтваральнае значэнне, вызначаецца шляхам суаднясення семантыкі матывавальнага слова з семантыкай матываванага слова. Пры гэтым словаўтваральным значэннем лічыцца тая частка семантыкі матываванага слова, якой яно адрозніваецца ад свайго матывавальнага. Паколькі і матывавальнае, і матываванае словы (база і сінтагма) адносяцца да субстанцыяльных адзінак словаўтварэння лексічнага ўзроўню¹ і акрамя лексічнага значэння характарызуюцца граматычнай аформленасцю, то пры вызначэнні словаўтваральнага значэння, носьбітам якога ў структуры матываванага слова з'яўляецца словаўтваральны фармант, павінна ўлічвацца не толькі лексічная, але і граматычная семантыка гэтых адзінак. Больш таго, можна нават сцвярджаць, што словаўтваральнае значэнне фарманта таксама спалучае ў сабе элементы як лексічнай, так і граматычнай семантыкі. Найбольш яскрава гэта ўласцівасць праяўляецца пры суфіксальным словаўтварэнні, бо акрамя дадатковага сэнсавага значэння, якім суфіксальны дэрыват адрозніваецца ад свайго матывавальнага, словаўтваральны суфікс абавязкова афармляе матываванае слова і граматычна – адносіць яго да пэўнай часціны мовы, а ў межах словаўтварэння назоўнікаў указвае на пэўны граматычны род дэрывата. У сувязі з гэтым заканамерным з'яўляецца пытанне: як граматычныя асаблівасці матывавальных слоў уплываюць на граматычнае афармленне слоў матываваных і як словаўтваральная семантыка фармантаў суадносіцца з граматычнай маркіроўкай матывавальных і матываваных лексічных адзінак.

Названы аспект уяўляецца нам дастаткова істотным пры апісанні семантыкі словаўтваральных сродкаў і іх класіфікацыі і можа быць названы граматыка-словаўтваральным, паколькі заснаваны на граматычных характарыстыках субстанцыяльных адзінак словаўтварэння (базы, фарманта і сінтагмы). У спалучэнні з лексіка-словаўтваральным (улічвае суадносіны лексічнай семантыкі базы і сінтагмы) і ўласна-словаўтваральным (улічвае непасрэдна семантыку фарманта і дае магчымасць класіфікаваць матываваныя адзінкі з пункту погляду анамасіялагічных катэгорый) граматыка-словаўтваральны аспект дае магчымасць ажыццявіць максімальна поўную і несупярэчлівую класіфікацыю словаўтваральных сродкаў беларускай мовы з улікам іх семантычных сувязей. У гэтым артыкуле якраз і прапануецца фрагмент такога апісання на матэрыяле мадыфікацыйных суфіксальных назоўнікаў.

Перш за ўсё граматыка-словаўтваральны аспект прадугледжвае ўлік часцінамоўнай прыналежнасці матывавальнага і матываванага слоў, што дае магчымасць вызначыць граматычныя межы мадыфікацыйнага словаўтварэння ў адносінах да мутацыйнага і транспазіцыйнага (гл. табл.1).

Табліца 1

Род матываванага слова	Род матывавальнага слова		
	назоўнік	прыметнік	дзеяслоў
назоўнік	мутацыйнае мадыфікацыйнае	мутацыйнае транспазіцыйнае	мутацыйнае транспазіцыйнае
прыметнік	мутацыйнае	мадыфікацыйнае	мутацыйнае
дзеяслоў	мутацыйнае	мутацыйнае	мадыфікацыйнае

Як відаць з прыведзенай табліцы, мадыфікацыйнае словаўтварэнне назоўнікаў абмежавана толькі адной пазіцыяй з магчымых дзевяці і адносіцца да так званага "унутранага" словаўтварэння².

Паколькі для назоўніка адной з найбольш істотных класіфікацыйных катэгорый з'яўляецца катэгорыя роду, наступным крокам павінна стаць дэталізацыя мадыфікацыйных утварэнняў паводле граматычнага роду матывавальных і матываваных слоў (гл.табл.2, на якой паказана размеркаванне назоўнікаў са значэннем "зборнасці").

Табліца 2

Род матываванага слова		Род матывавальнага слова			
		мужчынскі	жаночы	ніякі	Pluralia tantum
		1	2	3	4
мужчынскі	а	+	+	—	—
жаночы	б	+	+	+	—
ніякі	в	+	+	+	—
Pluralia tantum	г	—	—	—	—

Такім чынам, мадыфікацыйныя намінацыі з граматыка-словаўтваральнага пункту погляду могуць быць прадстаўлены шаснаццацю камбінацыямі (найбольш верагодныя дзевяць). У залежнасці ад канкрэтнага мадыфікацыйнага значэння колькасць граматыка-словаўтваральных камбінацый можа хістацца ад мінімальнай да максімальнай. Пры гэтым кожны тып граматыка-словаўтваральных суадносін паміж матывавальным і матываваным словамі можа быць прадстаўлены некалькімі словаўтваральнымі фармантамі рознай прадуктыўнасці.

1. Намінацыі з мадыфікацыйным значэннем "жаночасці" (пазіцыя 1б):

- к-а: *беларуска, кіргізка, артыстка, студэнтка, пасажырка;*
- анк-а (-янк-а): *карэянка, кітаянка, французжанка, гаранка;*
- јанк-а: *бразільянка;*
- ыцянк-а: *негрыцянка;*
- іц-а (-ыц-а): *зласлівіца, царыца, вайчыца;*
- чыц-а (*шчыц-а*): *буфетчыца, выкладчыца, вагаўшчыца;*
- ніц-а: *вартайніца, пачынальніца, прадказальніца;*
- іх-а (-ых-а): *майстрыха, крайчыха;*
- ш-а: *генеральша;*
- ін-я (*ын-я*): *графіня, княгіня, рабыня, гераіня;*
- ыс-а: *абатыса, актрыса;*
- эс-а (-ес-а): *баранэса, патранеса;*
- ц-я: *свацця;*
- н-я: *ілгуння;*
- ін-а (-ын-а): *кузіна, сіньярына;*
- аддзя: *пападдзя.*

II. Намінацыі са значэннем "мужчынскасці" (пазіцыя 2а): -ак-Ø: *вядзьмак, гусак.*

III. Намінацыі са значэннем "зборнасці". У беларускай мове назоўнікі са значэннем "зборнасці" ўтвараюцца ад назоўнікаў усіх трох родаў і ў сваю

чаргу могуць таксама належаць да любога роду, г.зн. могуць рэалізаваць дзевяць найбольш верагодных пазіцый суадносін. Напрыклад: суф. *-j-o* (*-j-э, -дз-е, -з-е, -з-ё, -л-е, -н-е, -н-ё, -с-е, -ц-е, -ц-ё, -ч-а*): *афіцэр – афіцар'ё* (*афіцар-й-о*), *звер – звяр'ё, дуб – дуб'ё, вяз – вяззе, камень – каменне, карань – карэнне, каршун – каршуннё* і інш. (пазіцыя 1в); *баба – баб'ё, калода – калоддзе* (пазіцыя 2в); *пяро – пер'е, жалеза – жалеззе* (пазіцыя 3в);

суф. *-н-я*: *салдат – салдатня, шафёр – шафярня* (пазіцыя 1б);

суф. *-ij-a* (*-ыj-a*), *-ерыj-a*: *інжынер – інжынерыя, арыстакрат – арыстакратыя, інтэлігент – інтэлігенцыя, жандарм – жандармерыя* (пазіцыя 1б);

суф. *-ik-a* (*ык-a*): *сімвал – сімволіка, метад – методыка, рытм – рытміка* (пазіцыя 1б);

суф. *-атык-a*: *праблема – праблематыка, тэма – тэматыка* (пазіцыя 2б);

суф. *-няк*: *дуб – дубняк* (пазіцыя 1а); *бязроза – безразняк* (пазіцыя 2а);

суф. *-ур-a*: *прафесар – професура, агент – агентура, кліент – кліентура* (пазіцыя 1б);

суф. *-ой-е, -ай-ё, -эў-е, -ей-е*: *куст – кустоўе, гад – гадаўё, воўк – вайкаўё, пень – пнеўе, корч – карчэўе* (пазіцыя 1в);

суф. *-в-a*: *брат – братва* (пазіцыя 1б); *дзіця – дзятва* (пазіцыя 3б);

суф. *-ар-a*: *мошка – машкара* (пазіцыя 2б) і інш.

Як відаць з прыкладаў, адна і тая ж пазіцыя можа быць прадстаўлена ўтварэннямі з рознымі фармантамі. Акрамя таго, утварэнні з адным і тым жа фармантам могуць належаць да розных пазіцый, г.зн. з дапамогай аднаго і таго ж суфіксальнага фарманта могуць быць утвораны лексічныя адзінкі ад назоўнікаў любога з трох родаў.

З другога боку, некаторыя фарманты са значэннем зборнасці выразна маркіраваны па граматычнаму роду матывавальнага слова. Так, з дапамогай суф. *-ij-a* (*-ыj-a*) утвараюцца зборныя назоўнікі толькі ад назоўнікаў мужчынскага роду, г.зн. займаюць у табліцы пазіцыю 1б: *інжынер – інжынерыя, арыстакрат – арыстакратыя*. Тое ж самае ўтварэнні з суф. *-ik-a* (*-ык-a*): *метад – методыка, рытм – рытміка, тапонім – тапаніміка* і інш.

IV. Намінацыі са значэннем "адзінкавасці". Назоўнікі з гэтым значэннем утвараюцца з дапамогай суф. *-ін-a* (*-ын-a*) і *-інк-a* (*-ынк-a*) і могуць займаць у табліцы некалькі пазіцый:

пазіцыя 1б: *гарох – гарошына, жэмчуг – жамчужына, вінаград – вінаградзіна, снег – сняжынка, пыл – пылінка*;

пазіцыя 2б: *бульба – бульбіна, салом – саломіна, цэгла – цагліна; трава – травінка*;

пазіцыя 3б: *жалеза – жалезіна, зерне – зярнінка*;

пазіцыя 4б: *штаны – штаніна, лейцы – лэйчына; крупы – крупінка*.

V. Намінацыі са значэннем "памяншальнасці". Словаўтваральнае значэнне "памяншальнасці" (часта ў спалучэнні са значэннем "ласкальнасці") у сучаснай беларускай мове рэалізуюць разнастайныя суфіксальныя фарманты, якія далучаюцца да назоўнікаў усіх трох родаў і Pluralia tantum. Напрыклад:

суф. *-ік* (*-ык*): *нож – ножык, дождж – дожджык, дом – домік*; суф. *-ок*: *лес – лясок, воз – вазок, бераг – беражок*; суф. *-чык*: *вагон – вагончык, аўтамабіль – аўтамабільчык* і інш. (пазіцыя 1а);

суф. *-к-a*: *бязроза – бязрозка, хата – хатка, дарога – дарожка, ластайка – ластавачка* і г.д. (пазіцыя 2б);

суф. *-ц-a*: *акно – акенца, палена – паленца*; суф. *-к-a*: *вуха – вушка*; суф. *-ейк-a*: *лета – лецеўка, сонца – сонейка* і інш. (пазіцыя 3в).

Такім чынам, прыведзены моўны матэрыял дазваляе выдзеліць некалькі тыпаў суадносін словаўтваральных значэнняў у іх дачыненні да граматычнага роду матывавальнага і матываванага слоў:

1. Словаўтваральнае значэнне абумоўлена родам матывавальнага слова і прадвызначае род матываванага слова. Напрыклад: значэнне "жаночасці":

база (м.р.) – сінтагма (ж.р.); значэнне "мужчынскасці": база (ж.р.) – сінтагма (м.р.).

2. Словаўтваральнае значэнне не звязана з канкрэтным родам матывавальнага слова, але прадвызначае пэўны род матываванага. Параўн.: значэнне "адзінкавасці": база (любый род, а таксама *Pluralia tantum*) – сінтагма (ж.р.).

3. Словаўтваральнае значэнне не звязана непасрэдна з родам матывавальнага і матываванага слоў. Намінацыі з даным значэннем могуць утварацца ад слоў усіх трох родаў і адносіцца таксама да ўсіх трох родаў. Напрыклад, значэнне "зборнасці": база (любый граматычны род) – сінтагма (любый граматычны род).

4. Своеасаблівую разнавіднасць складаюць значэнні, якія не звязаны непасрэдна з якім-небудзь родам матывавальнага і матываванага слоў, але род матывавальнага абавязкова прадвызначае пэўны род матываванага. Напрыклад, значэнне "памяншальнасці": база (м.р.) – сінтагма (м.р.), база (ж.р.) – сінтагма (ж.р.), база (н.р.) – сінтагма (н.р.), база (Pl. tant.) – сінтагма (Pl. tant.).

Уключэнне словаўтваральнага значэння ў той ці іншы тып суадносін залежыць у пэўнай ступені ад трактоўкі гэтага словаўтваральнага значэння. Так, калі мадыфікацыйнае значэнне "недаросласці" абмежаваць толькі ўтварэннямі тыпу *качаня*, *гусяня*, *зайчання* і да т.п., то яно будзе адназначна аднесена да другога тыпу. Калі ж значэнне "недаросласці" разумець шырэй і ўключаць у яго намінацыі тыпу *кавальчук*, *пісарчук* і інш, то тады яго трэба ўключаць у трэці тып суадносін.

Табліца 3

Словаўтваральнае значэнне	Род фарманта				Род матывавальнага слова			
I	II				III			
	мужчынскі	жаночы	ніякі	<i>Pluralia tantum</i>	мужчынскі	жаночы	ніякі	<i>Pluralia tantum</i>
	1	2	3	4	1	2	3	4
а жаночасці		-к-а			+	—	—	—
		-анк-а			+	—	—	—
		-ыц-а			+	—	—	—
		-чыц-а			+	—	—	—
		-ніц-а			+	—	—	—
		-ін-я /-ын-я/ і інш.			+	—	—	—
б адзіночасці		-ін-а /-ын-а/ -інк-а /-ынк-а/			+	+	+	+
					+	+	+	+
в зборнасці			-і-о /-і-э/		+	+	+	
	-няк				+	+	—	—
		-н-я			+	—	—	—
		-і-а /-ы-а/			+	—	—	—
		-ур-а			+	—	—	—
		-в-а			+	—	+	—
	і інш.							
г памяншальнасці	-ік /-ык/				+	—	—	—
	-ок				+	—	—	—
	-чык				+	—	—	—
		-к-а			—	+	—	—
			-ц-а		—	—	+	—
			-ейк-а		—	—	+	—
				-к-і	—	—	—	+
				-ік-і	—	—	—	+
	і інш.							

Паколькі адно і тое ж словаўтваральнае значэнне можа выражацца не адным, а некалькімі словаўтваральнымі фармантамі, то заканамерна гаварыць не толькі пра граматычную маркіроўку словаўтваральных значэнняў, але і пра граматычную маркіроўку тых фармантаў, якія з'яўляюцца носьбітамі таго ці іншага словаўтваральнага значэння. Пры гэтым граматычная маркіроўка фармантаў мае не толькі адзін напрамак (да матывавальнага слова), таму што кожны фармант абавязкова мае граматычную маркіроўку, г.зн. фармант заўсёды спалучаецца з пэўнай словазмяняльнай парадымай. Такім чынам, суаднясенне фарманта з родам матываванага слова аказваецца лішнім, бо іменна фармант надае яму родавую маркіроўку. Класіфікацыю фармантаў па іх суадносінах з родам матывавальнага слова можна прадставіць наступнай табліцай (гл. табл.3).

Як можна бачыць з прыведзенай табліцы, мадыфікацыйныя словаўтваральныя фарманты па спалучальнасці з матывавальнымі словамі падзяляюцца на наступныя групы:

1. Фарманты, якія спалучаюцца з матывавальнымі словамі толькі аднаго роду.

1.1. Фарманты, з дапамогай якіх утвараюцца матываваныя словы таго ж роду, што і матывавальнае слова.

1.2. Фарманты, з дапамогай якіх утвараюцца матываваныя словы, што адносяцца да іншага роду, чым матывавальнае слова.

2. Фарманты, якія спалучаюцца з матывавальнымі словамі, што належаць да любога з трох родаў.

Такім чынам, дасягаецца магчымасць дакладнай класіфікацыі словаўтваральных фармантаў у залежнасці ад ступені іх супадзення па раду параметраў. Пры гэтым, чым больш параметраў таго ці іншага фарманта будзе супадаць, тым больш блізкімі яны будуць у сістэме словаўтваральных сродкаў беларускай мовы. Напрыклад: суф. *-к-а* адпавядае формуле I(a)III(2)III(1). Гэтай жа формуле адпавядаюць фарманты *-анк-а*, *-ыц-а*, *-чыц-а*, *-ніц-а* і інш. З другога боку, у беларускай мове ёсць суф. *-к-а*, які адпавядае формуле I(r)III(2)III(2). Відавочна, што адрозненні пазіцыі I у прыведзеных формулах сведчыць аб тым, што гэта два розныя фарманты. Адрозненні ж у пазіцыях II і III дазваляюць разглядаць іх як граматычныя варыянты аднаго і таго ж словаўтваральнага фарманта.

¹ Гл.: Лукашанец А.А. // Беларуская лінгвістыка. Вып. 44. Мн., 1994.

² Моисеев А.И. Основные вопросы словообразования в современном русском литературном языке. Л., 1987. С.139.

А.У.ПІСЕЦКАЯ

ЛІНГВІСТЫЧНЫ АНАЛІЗ ЦЫКЛА ВЕРШАЎ І.АНЕНСКАГА "ТРИЛИСТНИКИ"

Творчасць Інакенція Аненскага – значная з'ява ў літаратуры пачатку ХХ ст. Два асноўныя метады ў яго творчасці – псіхалагізм і сімвалізм – паўплывалі як на творчасць асобных паэтаў (А.Ахматавай, У.Маякоўскага) так і на развіццё напрамку ў рускай культуры (сімвалізму). Гэта, а таксама асаблівасць светапоглядных пазіцый аўтара абумовілі наш зварот да паэзіі Аненскага. Аб'ектам лінгвістычнага аналізу абраны цыкл "Трилистники" са зборніка "Кипарисовый ларец" як найбольш цікавы па кампазіцыі. Разгляд мастацкага тэксту ў якасці моўнага феномена таксама складае актуальнасць гэтай работы, бо мы звяртаемся да мовы з пункту гледжання яе творчай функцыі, дзякуючы якой магчыма стварэнне мастацкага тэксту.

Тэкст як моўны феномен у апошні час з'яўляецца аб'ектам даследавання многіх навук. Гэта даследаванне абавязана на асноўныя палажэнні тэорыі тэксту, герменэўтычнага аспекту разумення і кагнітыўнай лінгвістыкі. Тэорыя тэксту аналізуе мастацкі твор як сістэму ўзаемазвязаных элементаў, герменэўтыка прадугледжвае як моўную рэфлексію, так і культуралагічныя супастаўленні, кагнітыўная лінгвістыка вызначае мову як сродак пазнання свету.

Тэкст – гэта сістэма, у якой галоўнымі катэгорыямі з'яўляюцца звязнасць і цэльнасць. Яны забяспечваюць інтэграцыю элементаў тэксту ў адзі-